



УДК 94(477.82:437.3)-054.72:2]«18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.14>

## РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК ЧЕСЬКОЇ ІМІГРАЦІЇ НА ВОЛИНІ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ СТ.)

**Шульга Світлана,**доктор історичних наук, доцент,  
професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3910-8169

Стаття на основі матеріалів архіву України та історичних документів розглядає один із чинників, що впливав на процеси оселення та життєдіяльності волинських чехів у другій половині ХІХ ст. Метою статті є аналіз суспільних, зокрема релігійних, процесів у середовищі іммігрантів – волинських чехів та впливів на них царської влади та російської православної Церкви. Показано релігійну невизначеність переважної частини іммігрантів на початку переселення, приналежність їх до різних християнських церков: католицької, «чеських братів», лютеранської, євангелістської, баптистської. Визначено цілі царської влади у протегуванні переселенських рухів чехів та наданні низки пільг: використання чеських іммігрантів як противаги католицьким впливам у регіоні, маніпулювання релігійними почуттями та господарськими потребами колоністів, використання лояльного ставлення іммігрантів до царату. Від початку чеської імміграції уряд, надавши чехам свободу віросповідання та підтримавши ідею створення Чесько-гуситської церкви, сприяв її організації, розробленню статуту, запрошенню священиків тощо, сподівався використати нову Церкву та її лояльних вірних як чинник витіснення католицьких настроїв у регіоні. Показано, що внаслідок невизначеності чехи не могли вирішити своє релігійне питання, створення нової церкви виявилось неможливим. Священики не змогли дійти згоди у богослужбових питаннях, а іммігрантська еліта не спромоглася переконати колоністів у необхідності існування власної національної Церкви як опори у збереженні ідентичних рис. Унаслідок цього влада та православна Церква відійшли від політики протекції, вдалися до агітації та прямого тиску через низку обмежувальних законів, що забороняли набуття права володіння землею, ліквідували окремі гуситські парафії та чеські волості, що призвело до масового прийняття чехами православ'я та початків поступового зросійщення.

**Ключові слова:** волинські чехи, гусити, православна Церква, Волинь.

### **Svitlana Shulga. The Czech immigration to Volyn in the second half of the 19th century: religious factor**

The article examines one of the factors that influenced the processes of settlement and life activities of the Volynian Czechs in the second half of the 19th century using materials from Ukrainian archives and historical works. The purpose of the article is to analyze the social and religious processes among immigrants-Volynian Czechs and the influence of the tsarist government and the Orthodox Church on them. The author focuses on the religious uncertainty of most immigrants at the beginning of the immigration process due to their belonging to various Christian confessions or churches - Catholic, Czech Brethren, Lutheran, Evangelical, and Baptist. The analysis of research sources made it possible to determine the goals of the tsarist government policy towards the Czechs by patronizing the migration movements of Czechs and providing a number of benefits, namely the use of Czech immigrants as a counterweight to Catholic influences, manipulation of the religious beliefs and economic needs of the colonists, and using the loyal attitude of immigrants to the tsar. Since the beginning of Czech immigration, the government, having granted the Czechs freedom of religion and supported the idea of creating the Czech-Hussite Church, contributed to its implementation, development of the Church charter, invitation of priests, etc., hoping to use the new church and its faithful as a factor in displacing Catholic attitudes in the region. The study findings argue that the Czechs could not solve the religious problem. Their uncertainty and their religious leaders' hesitations as to choosing the confession made the creation of a new church impossible. The priests could not agree on liturgical issues, and the immigrant elite failed to convince the colonists of the need for the existence of their own national church as a pillar for preserving their national identity. As a result, the authorities and the Orthodox Church gave up the policy of protection, resorted to agitation and direct pressure through a series of restrictive laws that prohibited the acquisition of land ownership, and liquidated Hussite parishes and Czech volosts, which led to the mass adoption of Orthodoxy by Czechs and marked the beginnings of gradual russification.

**Key words:** Volyn Czechs, Hussites, Orthodox Church, Volyn.

Друга половина ХІХ ст. визначила новий етнічний склад населення Волині, на її теренах оселилися іммігрантські групи німців, чехів, ін. Метою дослідження стало з'ясування особливостей та підстав трансформації релігійного визнання волинських чехів в умовах перебігу першого етапу імміграції на Волині.



Джерельну базу дослідження становили документи канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства (доповідних записок та рапортів чиновників, списків іммігрантів тощо.). Важливими стали відомості чехів-реемігрантів, що містяться в т. зв. хроніках чеських поселень, спогадах. Дослідження теми здійснювалися як українськими, так і чеськими вченими, серед них чеські дослідники Я. Вацулік, О. Нешпорова, російська історикиня З. Ненашева, українські – В. Надольська, Ю. Полішук.

У зв'язку з активними міграційними процесами ХІХ ст. в європейських країнах посилювався інтерес до західних окраїн Російської імперії. У чеських землях Імперії Габсбургів розпочиналася криза, земля підвищувалася у ціні, її не вистачало. Тому емігрантські потоки активізувалися і спрямувалися до Америки та на схід Європи. Історикиня З. Ненашева наводить уривок із «Прошення чехів, які проживають в Америці» («Прошение чехов, проживающих в Америке»): «Повною протилежністю Америці вважалася Росія – місце, де слід застосовувати свої таланти «для щастя і пользи всего славянства, для славы возлюбленого царя и народа русского» [1, с. 25]. Цікавим у контексті проблеми вважаємо аналіз З. Ненашевою т. зв. «записки Губіна» (за архівним джерелом), який проживав у Парижі в 1868–1869 рр. і ратував за переселення чехів до Росії. У документі йшлося про чехів, котрі «характеризуються з найкращого боку як спеціалісти, які володіють сучасними способами ведення сільського господарства, знайомі з новітніми досягненнями в «петролейній» (нефтяна), бавовняно-паперовій справі та інших галузях виробництва». Однак акцент був зроблений на іншому: головне, що чехи «байдужі до католицизму і різняться цим від поляків» [1, с. 29]. Вочевидь, на нашу думку, визначається важливий складник подальшої протекціоністської політики царського уряду щодо чеського переселення: створення противаги польським католицьким впливам, «наповнення» територій Південно-Західного краю лояльним до влади етносоціальним елементом.

Пріоритетним напрямком еміграції чехів стала Росія, зокрема Волинь, що лежала ближче до кордону. На теренах Волині перші чеські поселення з'явилися 1859 р. Їх заснували нащадки «чеських братів», які в ХVІІ–ХVІІІ ст. залишили батьківщину й оселилися в Польській Сілезії. Частина колоністів після третього поділу Польщі, коли Сілезія відійшла до Пруссії, близько 1802 р. переселилася в Пйотрковську губернію Російської імперії, заснувавши там поселення Зелев і Кучув. Вихідці із Зелева в 1859–1860 рр. іммігрували на Волинь, оселилися у Дубинському повіті в українських селах Підгайці та Погорільці, залишаючись тоді підданими Габсбургів [2, арк. 126; 3, арк. 4]. 1870 р. за спеціальною постановою російського уряду «Про прийняття у російське підданство австрійських вихідців чехів, що переселилися у Волинську губернію, з наданням їм прав і переваг, встановлених для іноземних робітників, які оселяються в Росії», підписаною Олександром ІІ 10 липня 1870 р., чехи отримали низку привілеїв та пільг [4, с. 20–21], що призвело, з одного боку, до масової еміграції, а з іншого – «прискіпливої» уваги до них уряду, а надто православної Церкви.

Соціальний та майновий стан переселенців був різним: переважна більшість чехів мала середні статки, однак більші, ніж місцеві українці, володіли ремеслами, серед них були і освічені люди, священики, вчителі. Головною метою еміграції було бажання колоністів придбати землю, забезпечивши заможне життя своїм дітям. У Чехії вона була дорожчою, ніж на Волині, про що повідомлялося в чеській газеті «Рокрок»: «...якщо ми не купимо волинську землю, то її куплять німці, а ми залишимося у розбитого корита. У нас за 1000 золотих ви купите п'ять корців землі і будете постійно надриватися з усіх сил, там за 500 золотих 60 корців чорної землі, кращої, ніж біля Хрудіма чи Жатця, решту 500 золотих залишите собі на дорогу, будівництво і харчування на цілий рік» [5, с. 15]. Одна десятина землі у волинському краї коштувала 80 крб., що було у 10 разів дешевше, ніж у Богемії чи Моравії. Тому чеські селяни переселялися з переконанням, що отримають за свою «халупу на батьківщині господарство на Волині». Так на Волині сформувався компактний анклав чеського етнічного елементу, що становив більше половини усіх чехів, які проживали в Імперії [6, с. ХІ; 7, с. 28–29].

За постановою уряду чехам надавалося право самоврядування, тож було влаштовано чотири окремих чеських волості (станом на 1878 р.: Дубинська з населенням 4 663 ос., Луцька – 1 685 ос., Глинська – 3 474 ос., Купичівська – 1 126 ос.) [8, арк. 137 зв.]. У зв'язку з активним переселенським рухом уряд Росії вивчав питання про життя, побут і особливо релігію чехів, відрядив сюди чиновників. У вересні 1869 р. тут побував Київський генерал-губернатор А.М. Дондуков-Корсаков (1869–1877), тоді ж на Волинь відряджено полковника П. Грессера [3, арк. 11], пізніше – чиновника з особливих доручень при Київському, Волинському й Подільському генерал-губернаторові, дійсного статського радника А. Вороніна (1878, 1881) [2, арк. 126–169] та дійсного статського радника Е. Крижановського (1886) [3, арк. 1–52].

1869 р. на Волині побував генерал-губернатор А.М. Дондуков-Корсаков, який окрім позитивної характеристики стану чеських поселень [9, с. 19], також звернув увагу на влаштування поселенцями своєї церкви на основі догматів гуситства: здійснення святих таїнств під двома видами тіла і крові



Христової; дозвіл на шлюби священників; богослужіння мовою батьків. За думкою чиновника, гуситська Церква могла б «розколоти католицький табір», допомогти у боротьбі з католицизмом. Отже, царат, користуючись засадничим принципом «лояльність влади в обмін на лояльність населення», надала свободу віросповідання чехам, при цьому сподівалася на гуситство як перехідний етап до православ'я. Однак питання влаштування гуситської Церкви сприймалося у правлячих колах Росії неоднозначно. Міністр внутрішніх справ Л.С. Маков, до якого звертався губернатор, у відповіді піддав сумніву питання щодо священників нової Церкви, у якій не було єпископа. Волинський архієпископ Агатангел висловився проти запрошення священників із Богемії та наголосив на контролі «за справою чехів» із боку православної Церкви та губернатора [7, s. 77; 9, с. 21]. Таким чином, спостерігаємо спроби встановити контроль за релігійним життям громади чехів із боку православної Церкви, яка брала на себе функції регулятора державної політики стосовно колоністів та їх релігійного визнання.

Того ж року утворено особливу комісію з представників духовного відомства та міністерства внутрішніх справ із питань переселення чехів та їх релігійного визначення, мету діяльності якої висловив чиновник А. Воронін: «...задоволення цих заяв (чехів. – *Авт.*) ні в чому не суперечить інтересам православної Церкви, скоріше може слугувати зближенню чехів із православною Церквою... Залучення чехів до православ'я через заборону молитися так, як вони хочуть, може призвести до наслідків абсолютно протилежних, т.т. до зближення їх із латинським духовенством». Далі він зазначав, що вчення Яна Гуса і богослужіння слов'янською мовою не суперечить основам державних законів та моральності, а тому не допускати гуситство немає жодних підстав, тож треба прийняти це як доконаний факт. Зазначено, що «сучасний стан чехів вповні відповідає поглядам влади і може у майбутньому забезпечити об'єднання чехів із місцевим російським обивателем краю» [2, арк. 141–142; 7, s. 78–79]. До складу міністерської комісії входили міністр внутрішніх справ Л. Маков, керівник відділу духовних справ міністерства внутрішніх справ Сіверс, від міністерства закордонних справ Кумані, представник Синоду архієрей Васильєв. Комісія прийняла рішення про відділення чехів від римо-католицької Церкви та створення для них окремих парафій т. зв. «гуситської» Церкви: Дубинської (або Мирогощинської) та Глинської [10, арк. 13; 7, s. 78–79]. Для парафій з-за кордону 1871 р. представниками чехів Ф. Пржибілом та Й. Олічем запрошено священників Я. Саску та В. Грдлічку [7, s. 79]. Запрошені священники під час зустрічі з губернатором пояснили, що основами їхньої віри є невизнання Папи, причащення під двома видами, невизнання celibату і здійснення богослужіння національною мовою. Чеські священники відвідували колонії та на згаданих засадах здійснювали богослужіння і приймали причастя. Третя парафія була створена 1875 р. в с. Урвена поблизу Гульчі під проводом Ф. Кашпара [2, арк. 4].

Зацікавленість влади імперії у якнайшвидшому вирішенні чеського питання виявлялася у постійному контролі за перебігом справ через священників православних парафій, які під керівництвом архієпископа Агатангела негативно характеризували процес становлення гуситської Церкви та критикували місцеву владу, яка, на його думку, недостатньо послідовно впроваджувала принцип «православ'я, абсолютизм, націоналізм». Наголошувалося, що Саска і Грдлічка «гарячково пропагують національну чеську Церкву», богослужіння здійснюються в протиріччя з православною, навіть християнською вірою. Саска обмежився лише зовнішніми змінами, усе інше залишав за католицьким обрядом. Грдлічка прославився оригінальністю ідей і «сміливістю». Чиновник Е. Крижановський зазначав, що серед чехів немає єдності відносно релігійного визнання ні серед загальної спільноти колоністів, ні серед їх релігійних очільників [9, с. 54–55, 60], які трактували основи гуситської Церкви однаково, але свою богослужбову діяльність проводили по-різному. Як повідомляв член волинського Губернського у селянських справах Присутствія І. Орлов, між чеськими священниками не було єдності у питаннях віри. Саска і Грдлічка були в Чехії католицькими ксьондзами. Саска, який, за свідченнями Е. Крижановського, намагався перейти у православ'я, однак за рішенням Синоду, куди той звертався, йому було відмовлено (одружився, що не відповідало канонам; повінчав Грдлічку у великий піст, проводив богослужіння чеською мовою і називав своє вчення старокатолицьким). Ф. Кашпар, колишній католицький священник, який переселився до Росії 1869 р., тут одружився і намагався виявити себе противником католицизму. За характеристикою І. Орлова, Ф. Кашпар проявляв індиферентність у стосунку релігійного облаштування чехів, проповідував т. зв. «просте протестантство». Вацлав Грдлічка, відкидаючи усі форми католицизму, був послідовником Яна Гуса, працював у своїй господі [11, с. 57; 9, с. 57–58].

Частина колоністів звикла орієнтуватися на своїх провідників Оліча і Пржибіла, які були на боці гуситської Церкви і, на думку яких, у такий спосіб чехи могли зберегти основи чеської ідентичності. Інші колоністи, будучи відірваними від основних локацій проживання і не обізнані з тогочасними справами, прагнули залишатися католиками як на батьківщині. Так, у березні 1878 р. купичівське сільське товариство (80 підписів) просило про запрошення чеського католицького священника, «як це зроблено



у приходах Дубенському, Глинському і Гульчанському» [2, арк. 16]. Чехи м. Гориньграда тоді ж виявили бажання приписатися до «Гучинського римо-католицького костелу... Бажаємо завжди залишатися при нашій римо-католицькій вірі» [2, арк.10 ].

Серед колоністів були також і прихильники протестантських церков. Чеські баптистські громади, як повідомляє Г. Левтерова, з'явилися на Волині наприкінці 60-х років XIX ст. 1871 р. Київським генерал-губернатором О. Дондуков-Корсаковим було дозволено діяльність громади «євангелістів» у с. Купичів Володимир-Волинського повіту. У 1875 р. із 1 500 чеських родин на Волині 84 сім'ї сповідували євангельське християнство і баптизм. Вони проживали переважно в Луцькому та Дубинському повітах (Губин, Будки Губинські, Погорільці, Підгайці, Лутгардівка). Із документів дізнаємося, що наприкінці XIX ст. існували невеликі громади баптистів у с. Копче, Михалівка Рівненського повіту; с. Малин, Борохів, Звірів Луцького повіту; с. Лупанин (Глупанин) Острозького повіту. Чехи – прихильники баптизму зафіксовані в с. Гульча, Урвени та Залісся Острозького повіту [12].

У Чеському Боратині чехи поселилися 1874 р. Із розповіді Антоніна Балабана дізнаємося, що під час переселення «боратинські євангеліки не забули взяти із собою також релігійні книги. Хотіли і тут, на чужині, служити Господу за традиціями своїх батьків... Почали збиратися боратинці спочатку у Шадка, пізніше – у Франтішека Опоченського...». Автор спогадів зазначає, що на зібрання приходили і реформовані, і лютерани, і євангеліки [13, с. 37]. У Миротині «перші поселенці-баптисти проживали життя в межах своєї комуні, отже, інколи відсторонено і закрито від інших сусідів і релігійних громад» [14, с. 23]. Принагідно зазначимо, що в Російській імперії другої половини XIX ст. статус офіційної мала лише протестантська лютеранська Церква, серед її вірних були і чехи.

Отже, можемо стверджувати, що чехи були прихильниками християнського віровчення, проте належали до різних церков, іноді не могли визначитися, до якої з них, і називали себе просто «чехами». За відомостями А. Вороніна, станом на червень 1878 р. в гуситських приходах, Дубенському, Глинському та Гульчанському, нараховувалося 51 поселення, 1 412 родин, 11 713 осіб. Прихильників православ'я виявилось 17 ос., католицизму – 1 043 ос., євангелістів і лютеран – 149 ос., гуситів – 66 ос., «чеського вчення» – 1 082 ос. Далі царський чиновник пояснює такі невтішні «після усіх проведених заходів» результати: «Відірвавшись від католицької віри, у якій вони (чехи. – *Авт.*) виховувалися, вони хотіли примкнути до православ'я, однак, не зустрівши підтримки, вони змушені були шукати якоїсь точки опори в терпимих урядом сповіданнях» [2, арк. 146 зв.–147 зв., 149]. Наведені приклади «хитання» чеських священників автором рапорту до генерал-губернатора привели його до висновків, що головна проблема у питанні релігійного влаштування чехів полягає у невизначеності священників та оплаті їхньої діяльності [2, арк.151зв.], у нерівномірному розподілі поселень між приходами та їхній віддаленості [2, арк. 153 зв.], окрім того, місцева влада «ставиться до поселенців сухо, байдуже, а більшість – із бюрократичною пихою» [2, арк. 154 зв.]. Наприкінці свого рапорту царський чиновник підсумовує: «Думка кн. Дондукова-Корсакова про створення з гуситського вчення розколу в римо-католицькій вірі не виправдала себе. За моїм переконанням варто назавжди відмовитися від цієї задачі і звернутися до іншої – навернення їх у православ'я». Після перелічення заходів для вирішення цього питання А. Воронін завершує свій рапорт пунктом, який став вирішальним у подальшому просуванні ідеї навернення чехів на православну віру: «Задля попередження подальшого утворення чеських католицьких поселень ... не видавати переселенцям-чехам свідоцтв на придбання пожиттєвої власності в західних губерніях інакше, як на умовах, окрім вступу у підданство, ще й прийняття православ'я» [2, арк. 162 зв. – 163].

Спроба об'єднати чехів у лоні однієї Церкви була здійснена 28 листопада 1878 р., коли всі три чеських священнослужителя звернулися з прохенням про об'єднання «в одну народну гуситсько-чеську Церкву, яка послабляє контрасти між вченням римо-католицьким і євангелістським, силою народної ідеї об'єднала би чехів під світлим скіпетром Імперії Російської між собою і з братським народом руським в єдине ціле». Далі у зверненні чехів містилися засадничі положення їхньої майбутньої Церкви та прохання про зрівняння її з іншими релігіями, про створення єдиної церковної Ради гуситсько-чеської Церкви, про збільшення кількості священників, про нагляд над чеськими народними училищами і вчителями, про побудову церкви [2, арк. 75]. Із метою остаточного владнання чеського релігійного питання в с. Квасилів (нині – Квасилів Рівненського р-ну) 1880 р. проведено зібрання за участі 53 представників від 27 чеських колоній (із 61 існуючої), 3 священників, 4 (із 26) сільських учителів Я. Боучека (Вовковиї), Ф. Срба (Мирогоща), Ф. Шебора (Квасилів), Й. Шлегра (Семидуби) та чиновника з особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторові А. Вороніна [7, с. 85-86]. На зборах обговорювали положення нової Церкви та обрали комісію для складання її статуту.

Чеський історик Ярослав Вацулік указує, що у згаданих зборах взяло участь менше половини усіх колоністів, інші оголосили себе або католиками, або протестантами. Незадоволеним був і один зі священників,



Саска, який радив зборам «не заходити так далеко». Царська адміністрація також піддала сумнівам легітимність рішень зборів з огляду на відсутність більшості колоністів, тому було вирішено зібрати збори знову.

У цей період у політичному житті імперії сталися події, що кардинально змінили вирішення чеського питання та ставлення влади до релігійного їх визначення. 13 березня 1881 р. в результаті терористичного акту було вбито імператора Олександра II, який нібито прихильно ставився до іммігрантів-чехів, тоді ж головний поборник влаштування гуситської Церкви для чехів міністр внутрішніх справ Л. Маков залишив посаду. Новий міністр граф Ігнат'єв поставив завдання А. Вороніну з вирішення чеського питання суто в інтересах держави, проте за повної толерантності; у травні 1882 р. його замінив на посаді граф Д. Толстой, що став ще активніше впроваджувати політику охорони «істинно російських основ православ'я». Обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев також змінив напрям внутрішньої політики, зокрема й стосовно «іногородцев» як антитези реформам 1860–1870-х років за посилення позицій православної Церкви в державі.

16 вересня 1881 р. у Квасиліві зібрався другий з'їзд чехів, у якому взяли участь делегати з 26 колоній (48 осіб), 43 окремі особи, три священника і представники чехів від Київської губернії [7, с. 62]. Усі намагання учасників з'їзду зводилися до підтримки ідеї створення нової Церкви, проте колоністи 35 колоній усе ж залишилися вірними католицькій Церкві і «старій добрій вірі», а прихильники Саски виступили проти рішень з'їзду і підписали протест проти них (глави 586 сімей).

Комісія для складання статуту Чесько-братської церкви, утворена на першому з'їзді, ретельно працювала і 1883 р. подала його текст на затвердження Міністерству внутрішніх справ. Проте, за словами Е. Крижановського, «сміливі і національні зусилля (чехів. – *Авт.*) ... безпрецедентні вимоги фінансування від уряду для зміцнення і процвітання чеського братства на Волині» [9, с. 79–80] викликали подивування правлячих кіл. Комісія не затвердила статут нової Церкви, а на Волинь було відправлено міністерського чиновника Добрянського, який застерігав генерал-губернатора у небезпеці появи нової проблеми з чехами, окремо до вже існуючої польської та німецької. У коментарях до повідомлення Добрянського генерал-губернатор Дрентельн стверджував: чехи не зближуються з місцевим населенням ні звичаями, ні мораллю, а переселення в політичному відношенні не принесло жодної користі; чесько-братське вчення виявилось шкідливим, з огляду на те, що чеські представники використовували його «як політичну зброю, як прапор самостійної чеської нації» [7, с. 93–95]. У додаток до думки генерал-губернатора Дрентельна свою оцінку сформував і згаданий уже Е. Крижановський 1886 р., він наголошував на індеферентності чехів, наводив приклад, що у Глинську, найбільшій колонії, є і клуб, і театр, але немає приміщення для богослужінь [7, с. 96–97].

Наслідком такого «повороту» у чеській справі стала зміна у ставленні урядових кіл до колоністів, а далі прийняття обмежувальних законів [15, с. 55–57], які забороняли купівлю землі особам католицького віросповідання (1884), ліквідували чеські парафії (1888), пізніше (1891) – чеські волості. Наслідком стало посилення руху чехів у православ'я.

У 1888–1890 рр. задля проведення агітації та контролю за процесом навернення чехів запроваджено посаду завідуючого чеськими справами, яку обіймав священник зі Здовбиці протоієрей Каліст Метельський [16, арк. 3]. Успіхи влади у вирішенні питання на користь православ'я демонстрували публікації у часописі «Волинские епархиальные ведомости» та доповідні записки генерал-губернатору. До прикладу, станом на квітень 1888 р. в приходах Волинської єпархії прийняли нову віру 569 осіб [10, арк. 23]. Архієпископ Палладій повідомляв, що 1–16 червня 1888 р. навернення пройшли 487 чехів, а 2 і 3 липня відбулося найчисельніше: у церкві с. Дорогостаї прийняли православну віру 800 осіб чеської національності разом і священником Грдлічкою, у с. Малі Дорогостаї – 225 осіб [10, арк. 81]. За підрахунками В. Надольської (на основі публікацій у часописі «Волинские епархиальные ведомости»), від 1888 і за п'ять наступних років газета опублікувала списки 10 264 осіб чеського походження, які прийняли православ'я [11, с. 89]. За відомостями Першого перепису в Росії 1897 р., вже понад 66% волинських чехів сповідували православ'я [6].

Водночас зауважуємо, що архівні матеріали фіксують і протидію наполегливим спробам навернення чехів у православ'я. У 1890 р. проти чеха Ф. Долежала з колонії Великі Дорогостаї Дубинського повіту розпочато справу за «порицание чехов, принявших православную веру» (мова оригіналу) [17]. Чеху Й. Вайскеберу висунули таке саме звинувачення та заборонили проживати в с. Вільшанці Житомирського повіту [18]. Мешканці с. Яблунівки Дубенського повіту просили владу виселити із села чехів І. Маріша та Т. Достала, які «вороже ставляться до православ'я» [19]. У квітні 1888 р. пристав Кучеровський надіслав донесення генерал-губернатору про те, що в с. Грушвиці і с. Квасиліві власник броварні Франц Земан «розповсюджує серед чехів-селян плітки несприятливі для православ'я і негативно впливає на чехів, підбурює їх не приймати православ'я» [10, арк. 77].



Чеські поселенці-протестанти (переважно євангелісти) зберігали свої релігійні переконання, про що свідчить статистика, за якою серед чехів наприкінці ХІХ ст. їх нараховувалося 5,14%, вони знаходилися в полі зору пасторської опіки представників євангельської Церкви у Вільнюсі (Вільно) та Варшаві, про що генерал-губернатор Ігнат'єв отримував регулярні повідомлення [10, арк. 106, 114]. 1883 р. боратинська євангелістсько-реформаторська громада приєдналася до Реформатської консисторії у Вільнюсі. Принаймні раз на рік звідти приїжджав священнослужитель. Була навіть розпочата підготовка до будівництва молитовного залу, але в 1885 р. за розпорядженням уряду її довелося припинити [20]. У жовтні 1888 р. пастору Віленського реформаторського приходу М. Ястржембовському було заборонено відвідувати волинські чеські поселення, окрім с. Боратина і Купичева, де проживала переважна більшість чехів-євангелістів [10, арк. 106, 117].

Чехи обходили переслідування та примус до прийняття православ'я, також емігруючи з Волині за кордон та до інших регіонів Росії, наприклад у Самарську губернію (с. Степанівка), де оселилося кілька родин волинських чехів. За спогадами, чехи не хрестилися, на могилах христів не встановлювали і називали себе реформаторами [21, с. 8]. Спостерігалася еміграція у Боснію, де 1893 р. емігрантами з Волині було засновано поселення Нова Вес (Nova Ves). Міхал Кратохвіл, який емігрував із родиною до Боснії ще дитиною, оповідав про податок, що встановлювався владою на три роки в разі не прийняття православ'я, «якщо – ні, то не маємо права там жити... Не будемо ні три роки чекати, поїдемо» [20].

Отже, можемо з упевненістю констатувати, що релігійне визнання іммігрантів-чехів стало важливим чинником їх оселення на Волині. Чеська іммігрантська громада не була однорідною з погляду конфесійної, тому царська влада намагалася маніпулювати цим чинником. Від початку чеської імміграції уряд, підтримавши ідею створення чесько-гуситської Церкви, сприяв її реалізації, сподіваючись використати нову Церкву та її вірних як фактор витіснення католицьких настроїв у регіоні. Пізніше внаслідок неможливості вирішити релігійне питання самими переселенцями влада відійшла від політики протекції і вдалася до агітації та прямого тиску через низку обмежувальних законів, що забороняли набуття права володіння землею, ліквідували окремі гуситські парафії та чеські волості, що призвело до масового прийняття чехами православ'я.

#### Література:

1. Ненашева З. Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века. *Русский сборник. Исследования по истории России* / ред.-сост. О.Р. Айрапетов, М. Йованович, М.А. Кодеров, Б. Меннинг, П. Чейсти. Т. III. Москва : Модест Колеров, 2006. С. 7–37.
2. Центральний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф.442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк.
3. Там само. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. 215 арк.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825–1885). Т. XLV (1870). Отделение 2-е. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния Собств. Ее Императ. Величества канцелярии, 1874. № 48551.
5. Вацулік Я. Історія волинських чехів / пер. з чес. Я. Кубелки. Прага : Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. 307 с.
6. Общийсвод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н.А. Тройницкого. Т. II. Санкт-Петербург, 1905.
7. Vaculík Jaroslav. Dějinyvolynských Čechů. I. Díl. 1868–1914. Praha, 1997. 211 s.
8. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 80. Справа про переселення із Богемії чехів-колоністів. Село Глинське. 1869 р. 11 арк.
9. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни. Санкт-Петербург, 1887.
10. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк.
11. Надольская В.В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волынской губернии. *Україна – Чехія: історія та сьогодення* / О.М. Березовський та ін. ; уклад. С.М. Коваленко, Н.В. Морозова, В.М. Фендик. Одеса : ВМВ, 2013. 220 с.
12. Левтерова В. Пізній протестантизм у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: географія поширення. *Протестантизм в Україні*. С. 94–99. URL: [https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-R500\\_2017-%D1%80%D1%96%D0%BA\\_%D0%9D%D0%9F%D0%9F.pdf](https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-R500_2017-%D1%80%D1%96%D0%BA_%D0%9D%D0%9F%D0%9F.pdf)
13. Vlk Jaroslav, Vlková Anna, Vlk Vladislav. Historie Českého Boratína. Ústínad Labem, 2000. 293 s. a přílohy.
14. Lubomir Sazeček. Mírotin a Český Naj. 2015. 94 s.
15. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češiv Západní Volyni odosídlení doreemigraci* : монографія. Луцьк : Вежа Друк, 2018. 464 с.
16. Державний архів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 739.
17. ЦДІАК. Ф.442. Оп. 840. Спр. 132. Переписка з Волинським губернатором про висилку міщанина Долежала Й., який проживає в с. Великі Дорогостаї Дубенського повіту, за межі Волинської губернії за висловлювання проти православної релігії (1890–1892 рр.). 24 арк.
18. Там само. Оп. 690. Спр. 268. Про заборону Волинського генерал-губернатора чеху поселення Ольшанка Житомирського повіту Йозефу Вайскеберу з родиною перебування у Волинській губернії за поріцаніє православної віри (1892–1895 рр.). 11 арк.



18. Там само. Оп. 842. 1892. Спр. 391. Переписка з Волинським губернатором про розгляд прохання селян с. Яблунів-каДубенського повіту Волинської губернії про виселення селян Маріша І. та Достала Т., які вороже ставляться до православної релігії, з села (1892–1893 рр.). 6 арк.
19. Olga Nešporová. Proměny religiozity volyňských Čechů. *Lidé města*. N. 7. 2005.
20. Ерсак Л. Дорога длиною в 11 лет: село Степановка Самарской области. Чапаевск, 2004. 144 с.
21. Miroslav Stojkovič. *NovaVěs*. 1894–2004. 2016.